

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A szavak szemantikai struktúrájának kettős aspektusa

A tárgyas mondatformákat elemezve az [I + F (acc.)]-ról kiderült, hogy gyakran csak töredék. Ugyanis kiegészítésükkel a transzformációs csoporthoz jutottunk el, ahol is az [I + F (acc.)] valamely háromtagú szintaktikai szerkezetnek csak egy szakasza. Pl. az alábbi mondat

Az asszony keni a kenyeret

egy teljesebb mondatnak

Az asszony keni vmivel a kenyeret

az implicit változata. Ugyanis az utóbbi mondat egy megfelelő másik mondattal váltakozik:

Az asszony ken vmit a kenyérre.

A két mondat pedig transzformációs viszonyban áll egymással; egy transzformációs csoportot alkot.¹ A transzformációs csoport a formarendszer alapvető realitása. A transzformációs csoport az a szerves szintaktikai keret, amelyen belül az egyszerű bővített mondatok szintaktikai viszonyai történetileg kialakultak, és amely alapján a szinkrón rendszerben működnek.

A csoporton belül a formák jelentésszintjében különbségek mutathatók ki: az accusativus objectivust (*a kenyeret*) tartalmazó sor a belső tárgyat (pl. *zsírt*) tartalmazó sorból vezethető le. Vagyis:

Az asszony ken zsírt a kenyérre

Az asszony keni zsírral a kenyeret

$$\left[\begin{array}{l} (1) [F_1 (\text{nom.}) + I + F_2 (-t/*vel) + F_3 (\text{loc.})] \\ (2) [F_1 (\text{nom.}) + I + F_2 (-vel) + F_3 (-t)] \end{array} \right]$$

A csoport így egy zárt rendszer, amelyen belül a formák mozgásának határozott iránya van.

A transzformációs csoportok zártsága azonban csak bizonyos határokon belül igaz. Vannak egyes mondatok, amelyek egy másik mondattal transzformációs alapon nem képesek váltakozni: **m a g á n y o s s o r o k.**² Pl.:

¹ A transzformációs csoportokkal kapcsolatban l. ZSILKA JÁNOS, A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében: Általános Nyelvészeti Tanulmányok III. (1964): 213–5. l.

² A magányos sorokkal kapcsolatban l. ZSILKA: i. m. 215–7. l. Vö. 1. jegyzet.

Az ács támasztja a létrát a falhoz.

$[F_1 \text{ (nom.)} + I + F_1 \text{ (-t)} + F_2 \text{ (loc.)}]$

A fiú törli kalapáccsal a diót.

$[F_1 \text{ (nom.)} + I + F_1 \text{ (-vel)} + F_2 \text{ (-t)}]$

Az ún. magányos sorok a transzformációs csoportok folytatásai, és így a transzformációs csoportok maguk a mondatformák átfogóbb mozgásrendszerének csak egy szakaszát képezik. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} I + F_1 \text{ (-t/*vel)} + F_2 \text{ (loc.)} \\ I + F_1 \text{ (-vel)} + F_2 \text{ (-t)} \end{bmatrix}$$

$I + \dots + F_1 \text{ (-t)} + F_2 \text{ (loc.)}$

$I + F_1 \text{ (-vel)} + F_2 \text{ (-t)}$

Továbbá: maguk a magányos sorok sem egyenlő értékűek, a magányos sorok is levezethetők egymásból.³ Pl.:

$$\left\{ \begin{array}{l} [köt \text{ (jel}_1\text{)} + kötelet + a tehenre] \\ [kötí \text{ (jel}_1\text{)} + kötéllel + a tehenet] \end{array} \right\} + \text{adv.}$$

↓

$[ki-köti \text{ (jel}_2\text{)} + \dots + a tehenet + a fához]$

↓

$[ki-köti \text{ (jel}_3\text{)} + \dots + \text{hogy M}]$

A mondatformáknak tehát egy szerves, fejlődő rendszere építhető ki. Ezen a rendszeren belül az egyes formák egy másik, kevésbé általános formából vezethetők le, és ugyanakkor egy újabb, általánosabb forma kiindulási pontjai.

*

A vizsgált formák nem mindig határozzák meg beszédaktusainkat közvetlenül; gyakran csak közvetítő szabályrendszereken átszűrődve vannak jelen mondatainkban. Pl.: az alábbi mondatok

(Az asszony) keni a kenyeret

(A leány) behabarja a levest

formája:

$[(\quad) + I + F \text{ (-t)}].$

A kérdéses forma azonban csak a fentebb tárgyalt csoport (401. l.) teljes sorának

$[I + F_1 \text{ (-vel)} + F_2 \text{ (-t)}]$

implicit változataként van érvényben. Ezek az ún. implicit sorok.⁴

³ Lásd: ZSILKA JÁNOS, Transzformációs csoportok és magányos sorok: NyK. LXX, 1. 1968, 105–126.

⁴ Az implicit formákkal kapcsolatban l. ZSILKA JÁNOS, Az esetrendszer — implicit formák, anorganikus kiegészülések: NytudÉrt. 46. (1965), 145–7. l.

Vagyis:

$$[I + \sqrt{F_1(-vel)} + F_2(-t)]_{\text{impl.}}$$

Vagy pl. a fentebb tárgyalt sorok gyakran egy olyan elemmel egészülnek ki, amely nem vonható be transzformációs összefüggések közé. Pl.:

(Az asszony) ken zsírt a kenyérré **késsel**

Ahol a *késsel* a mondat többi elemeihez képest a transzformációs összefüggések szempontjából a n o r g a n i k u s.⁵ Vagyis:

$$\{[I + F_1(-t)/^*vel) + F_2(-t)] + F_3(-vel)\}_{\text{anorg.}}$$

A két jelenség gyakran összeesik, pl.:

(Az asszony) keni a kenyeret késsel.

Ezek az ún. a n o r g a n i k u s a n b ő v ű l t i m p l i c i t s o r o k.⁶ Vagyis:

$$\{[I + \sqrt{F_1(-vel)} + F_2(-t)]_{\text{impl.}} + F_3(-vel)_{\text{anorg.}}\}$$

*

A fentebb, valamint az utóbb tárgyalt formák összevetése a mondatok egy újabb szabályrendszeréhez vezet. Ugyanis az alábbi mondatok pl.:

Az asszony keni a zsírt
Az asszony keni a kenyeret

közvetlenül egy azonos formán alapulnak:

$$[(\quad) \quad I + F(-t)].$$

Hasonlóképpen az alábbi mondatok:

Az asszony keni zsírral a kenyeret
Az asszony keni késsel a zsírt

$$[(\quad) + I + F_1(-vel) + F_2(-t)].$$

Valójában a fentiek alapján világos, hogy a látszólag azonos formák az első mondat esetében egy másik mondatból vezethetők le, mint a második mondat esetében. Vagyis:

$$[I + F_1(\text{nom.}) + F_2(-t/^*vel) + \sqrt{F_3(\text{loc.})}]$$

↓

$$[I + F_1(\text{nom.}) + F_2(-t)]$$

↑

$$[I + F_1(\text{nom.}) + \sqrt{F_2(-vel)} + F_3(-t)]$$

⁵ L. uo. (vö. 4. jegyzet), II. B) Bővebb szerkezetek. 147–8. l.

⁶ L. uo. (vö. 4. jegyzet), C) Implicit változatok anorganikus kibővítése. 148–9. l.

ill.:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{l} \text{I} + \text{F}_1 (\text{nom.}) + \text{F}_2 (-t/*vel) + \text{F}_3 (\text{loc.}) \\ \text{I} + \text{F}_1 (\text{nom.}) + \text{F}_2 (-vel) + \text{F}_3 (-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\text{I} + \text{F}_1 (\text{nom.}) + \text{F}_2 (-vel) + \text{F}_3 (-t) \right] \\
 \uparrow \\
 \left\{ \left[\begin{array}{l} \text{I} + \text{F}_1 (\text{nom.}) + \text{F}_2 (-t/*vel) + \text{F}_3 (\text{loc.}) \\ \text{I} + \text{F}_1 (\text{nom.}) + \text{F}_2 (-vel) + \text{F}_3 (-t) \end{array} \right] + \text{F}_4 (-vel) \right\}
 \end{array}$$

Az így levezetett formák az ún. homoszintaktikai formák.⁷

A homoszintaktikai formák tulajdonképpen egyenlők a mondatokból közvetlenül elvonható formákkal (amelyekből az elemzés során gyakran mint töredékekből indulunk ki). Másfelől a homoszintaktikai formákhoz a szabályok egy egész során át jutottunk el. A homoszintaktikai formák szintjén a formarendszer releváns különbségei megszűnnek: csak egyféle tárgy, eszközhatározó stb. létezik. A homoszintaktikai formák így a formarendszer legáltalánosabb alakulatai. Ami annyit jelent, hogy a homoszintaktikai formák *egyidejűleg* a formarendszer legközvetlenebbül adott, legfelszínibb és legáltalánosabb alakulatai.

*

Ugyanakkor fontos megérteni: az elemzés során az egyes formákat mint a fejlődő rendszer alakulatait értelmeztük. Más formákat mint homoszintaktikai formákat ismertünk fel. Valójában a szerves rendszer bármely formája is a maga közvetlenségében mint homoszintaktikai forma van adva. A homoszintaktikai forma pedig mint meghatározott alakulat csak a szerves rendszer alapján létezhet.⁸ Vagyis nemcsak az alábbi mondatok formája

Az asszony behabarja a levest

Az asszony keni a zsírt

[() . I + F (-t)]

homoszintaktikai az alábbi mondatok formáihoz képest:

az asszony behabarja a tejfelt a levesbe

Az asszony behabarja tejfellel a levest

Az asszony keni a zsírt e kenyére

Az asszony keni zsírral a kenyeret

[() I + F₁ (-t/*vel) + F₂ (loc.)]

[() I + F₁ (-vel) + F₂ (-t)]

Az utóbbi mondatok maguk közvetlenül ugyanazon a formán alapulnak, mint

Az asszony keni késsel a zsírt

Stb.

⁷ A homoszintaktikai szerkezetekkel kapcsolatban I. ZSILKA JÁNOS, A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer: NytudÉrt. 53. (1966): 114–25. l.

⁸ ZSILKA JÁNOS, Objective System, Subjective System, Analysed System: ALH XVIII (1968), 60–3. l.

Ami annyit jelent, hogy bármely mondatból elvonható forma egyszerre vizsgálható mint a formák fejlődő rendszerének egy meghatározott sora, és ugyanakkor mint a formarendszer legfejlettebb, legáltalánosabb szintjének, a homoszintaktikai rendszernek egy alakulata.

*

Igék eredeti jelentésükben [I (jel₁)] gyakran a transzformációs csoport keretei között működnek. Pl.:

$$\left[\begin{array}{l} \text{köt (jel}_1) + \text{vmit} + \text{vmire/kire} \\ \text{köt (jel}_1) + \text{vmivel} + \text{vmit/kit} \end{array} \right].$$

Ugyanezeknél az igéknél bizonyos jelentések [I (jel₂)], melyek különben a magányos sorok szerint működnek, az I (jel₁)-ből vezethetők le. Pl.:

$$\left[\begin{array}{l} \text{kiköti (jel}_2) + \text{a kecskét} + \text{a fához} \\ \text{leköti (jel}_2) + \text{a beteget} + \text{a műtőasztalra} \end{array} \right].$$

Amikor is az I (jel₁) → I (jel₂) és a transzformációs csoport → magányos sor párhuzamosan halad. Vagyis:

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{köt (jel}_1) + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ \text{köt (jel}_1) + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{array} \right\} + \left\{ \begin{array}{l} \text{ki} \\ \text{be} \\ \text{le} \\ \text{fel} \end{array} \right\}$$

$$\downarrow$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{ki-} \\ \text{be-} \\ \text{le-} \\ \text{fel-} \end{array} \right] \text{köt (jel}_2) + \dots + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})$$

Továbbá: maguk a magányos sorok nem egyenlő szintűek. A magányos sorok keretein belül az igék egyes jelentései (jel₃) ugyanannak az igének egy másik jelentéséből (jel₂) vezethetők le. Pl.:

*Az apa kikötötte, hogy a fiú fejezze be tanulmányait.
Az elnök bekötötte a falut az áruforgalomba.*

Az I (jel₂) a transzformációs csoport I (jel₁) + ... + F₂ (-t) (acc. obj.-os) viszonyának az abszolutizálódásából jött létre. Az I (jel₃) a magányos sorokon belül az acc. obj. még egy további abszolutizálódásának az eredménye. Vagyis:

$$\left[\begin{array}{l} \text{le-} \\ \text{ki-} \\ \text{be-} \\ \text{fel-} \end{array} \right] \text{köt (jel}_2) + \dots + F_2 (-t) + F_3 (\text{loc.})$$

$$\downarrow$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{le-} \\ \text{ki-} \\ \text{be-} \\ \text{fel-} \end{array} \right] \text{köt (jel}_3) + \dots + F_2 (-t) (= M)$$

A levezetések során az igék jelentése részben specializálódik [I (jel₂ (a) (b) stb.)]. A specializálódás maga egy sajátos elszakadást jelent a közvetlen valóságtól.

Részben a specializálódáson át átvitt, absztrakt jelentések (jel₃) jönnek létre.⁹ Ilyeténképpen az ige szintaktikai struktúrája és szemantikai struktúrája között belső összefüggés állapítható meg.¹⁰

*

Az igék jelentését vizsgálva struktúrájukban szintaktikai viselkedésüknek megfelelően különböző rétegek állapíthatók meg. Lásd fentebbiekben a *köt* struktúráját:

<i>köt</i> (jel ₁)
<i>köt</i> (jel ₂)
<i>köt</i> (jel ₃)

A jelentésrétegeket azonban így mechanikusan elválasztottuk egymástól. Az egyes rétegek ugyan szervesen vezethetők le egymásból, de a rétegek struktúrája a maga szimultaneitásában nem világos. Kérdés, a szintaktikai struktúráról alkotott képünk nem visz-e közelebb az igék szemantikai struktúrájának pontosabb megértéséhez.

A mondatformák rendszerének — amint láttuk — két aspektusa van. Az egyik aspektus szerint az egyszerűbb formák bonyolultabb formák felé vezetnek. Másfelől az is kétségtelen, hogy ez az egyszerű → bonyolult mozgás csak egy bonyolult → (egyszerű → bonyolult) komplex mozgással egyidőben, annak keretei között létezik.¹¹ Vagyis a két aspektus a mondatformák valószínű rendszerében szimultán egységet alkot. Az igék jelentésének rétegei és az általuk követett formák struktúrája pedig belsőleg összefügg egymással. Felmerül most már a kérdés: az egyszerű és a bonyolult szimultaneitása, amely a mondatformák rendszerében megfogható, érvényesül-e valamiképpen az igék szemantikai struktúrájában is. Az alábbiakban erre a kérdésre próbálunk választ adni.

A *(meg)zsiroz*, *(meg)sóz*, *(be)lekvároz* stb. szintaktikai gyökerei a transzformációs csoportokra nyúlnak vissza. Pl. az alábbi csoport keretei között

I	F ₁	F ₂
<i>ken</i>	+ <i>zsirt</i>	+ <i>a kenyérre</i>
<i>(meg)keni</i>	+ <i>zsírral</i>	+ <i>a kenyeret</i>

az F₁ verbalizálásából áll elő — az F₂ vonatkozásában:

(meg)zsiroz stb.

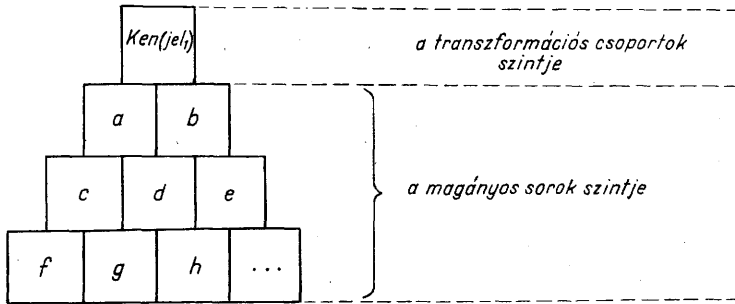
A *(meg)zsiroz*, *(be)sároz*, *(be)piszkít*, *(be)mocskol* stb. a transzformációs csoport keretei közül lép elő a magányos sorokban — egy specializálódás során.

⁹ Az I (jel₁₋₃)-ra vonatkozóan lásd: ZSILKA JÁNOS, Transzformációs csoportok és magányos sorok (l. 3. jegyzet).

¹⁰ L. ZSILKA JÁNOS, Konnexió, junkció, transláció; MNy. LXIV, 4. (1968), 416—426.

¹¹ L. ZSILKA JÁNOS, Objective System, Subjective System, Analysed System (l. 8. jegyzet), b) 3., 103 l. —

A *ken* specializálódását az alábbiakban ábrázolhatnánk:

I. ábra

A piramisszerűen növekvő *a*, *b* stb.-vel azt jelöljük, hogy a *ken* speciális változatainak (*jel*₂) a terjedelme mind inkább és inkább megnövekszik.

A specializálódás folyamata magát a *ken*-t sem hagyja érintetlenül. A parafrázis szerint ugyanis pl. a (*meg*)*zsíroz* jelentése:

'ken zsírt a kenyérré'

stb. Tehát a *ken* jelentését mindinkább a (*meg*)*zsíroz* stb.-ből vonom el. Vagyis a *ken* eredeti jelentése (*jel*₁) mindinkább háttérbe szorul, és egy újabb jelentés (*jel*₂) váltja fel, amely a speciális változatokból vonható el. Az egyszerű *ken* (*jel*₁)-et a speciálisan átáltalánosuló *ken* (*jel*₂) szorítja ki.

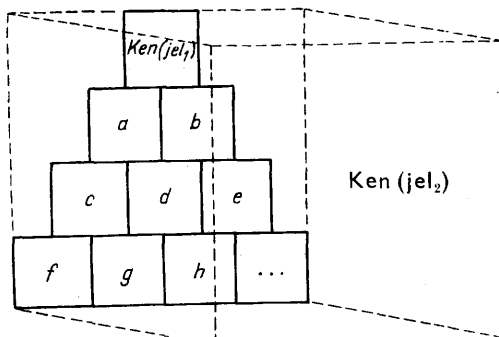
A *ken* általánosságának a fokát tehát a specializált *a*, *b* stb. terjedelme határozza meg:

$$ken(jel_2) \supset [a, b \text{ stb.}]$$

A *ken* általánossága (*jel*₂) a speciális jelentések terjedelmének arányában növekszik. Vagyis:

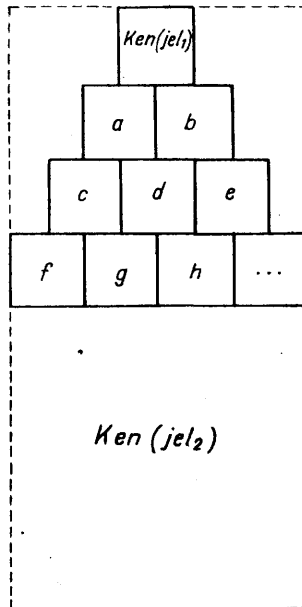
$$ken(jel_1) \rightarrow a, b \text{ stb.} = ken(jel_1) \rightarrow ken(jel_2).$$

Az összefüggéseket leginkább térben egy kockával ábrázolhatnánk:

2. ábra

Illetőleg a későbbi problémák érzékeltetése szempontjából inkább síkban kifejezve:

3. ábra

A formarendszer egyszerű – bonyolult összefüggése sajátos módon működik (tükröződik) a beszélőben. Ennek kapcsán a rendszer objektív és szubjektív formáját különböztettük meg.¹² Az objektív rendszer maga két, ellentétes irányú mozgásfolyamat komplexuma:

[bonyolult → (egyszerű → bonyolult)]

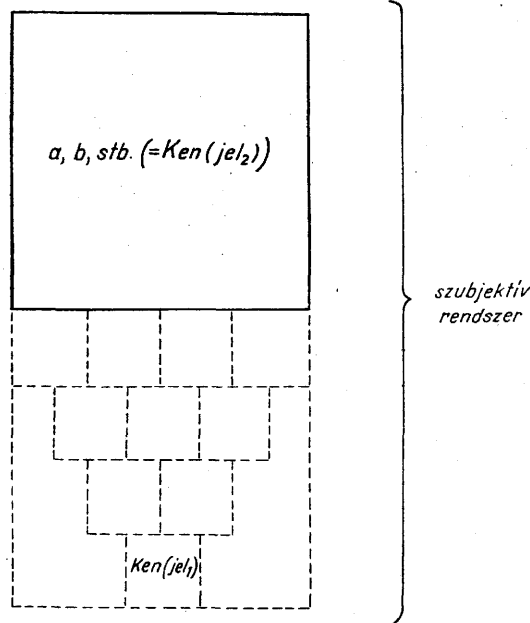
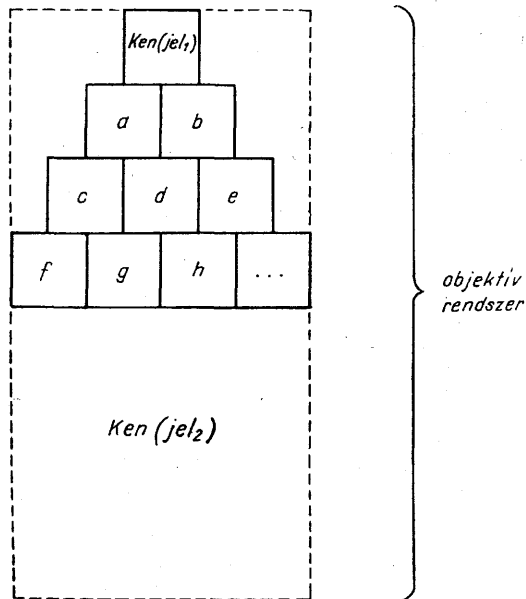
A rendszer legmélyén az egyszerű → bonyolult mozgásfolyamat helyezkedik el. A szubjektív rendszerben éppen megfordítva: a formák közvetlenül az elemzetlen bonyolult szintjén jelentkeznek. A rendszer a maga komplexitásában mint levezetett rendszer csak fokozatosan bontakozik ki:

4. ábra

¹² L. ZSILKA JÁNOS, Objective System, Subjective System, Analysed System. (L. 8. jegyzet). II. The objective and subjective forms of the linguistic system. 67–8. 1.

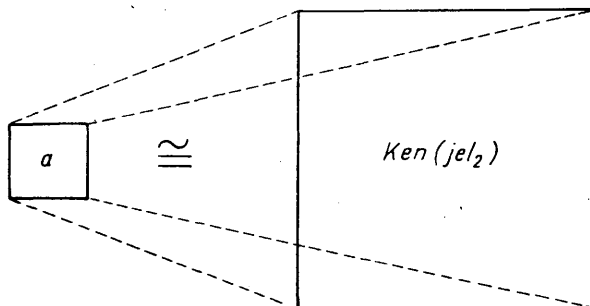
Ennek megfelelően a beszélőben a szó szemantikai struktúrája közvetlenül az általánosabb szinten merül fel. Az általános aspektus maga pedig mint levezetett csak fokozatosan bontakozik ki:

5. ábra

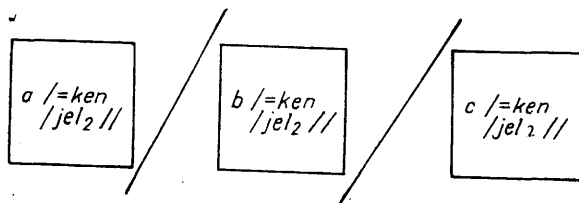
A szubjektív rendszer sajátosságait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

(1) Minden egyes jelentéskomponens (a, b stb.) közvetlenül a *köt* (jel_2) jelentésszintjén (általánosságán) áll. Pl.:

6. ábra

(2) Az a, b stb. tulajdonképpen eredetileg úgy áll egymás mellett, hogy nem is érintik egymást. Az a, b stb. a *köt* (jel_2) szintjén eredetileg egy mechanikus rendszert képez. Vagyis:

7. ábra

(3) Mire pedig a beszélőben kialakul a szerves struktúra, tehát mire eljut a ken_1 -ig, egyúttal az egész rendszer iránya megfordul, és már az objektív rendszer van jelen a tudatában.

A szemantikai struktúra kettős aspektusa, illetőleg a két aspektus szimultaneitása a *köt* (jel_{1-3}) és a *ken*, illetőleg *zsíroz* ($\supset [ken + zsírt]$) típusú igéknél általában igazolható. Külön problémát jelent azonban, mennyiben képes az ige valamely jelentése a szerves struktúrákból kiszakadni. Ennek a kérdésnek a kifejtése egy külön dolgozat tárgyát képezi.¹³

ZSILKA JÁNOS

Double aspect of the semantic structure of words

The author had outlined in his previous papers the system of sentence forms. The sentence forms can be characterized by the following property: they may be derived from each other starting from the simple forms and progressing toward the complex forms, and *vice versa*. The author employs this duplicity of the system of sentence forms to the semantic structure of words. He demonstrates that the meanings may be derived on the one hand starting from the simple ones progressing toward the complex meanings, and on the other hand in a deductive way starting from the complex meanings toward the simple ones. Semantic investigations so far dealt with but one side or the other of the system. Though the two sides form an indissoluble unity, as it is shown by the author.

JÁNOS ZSILKA

¹³ ZSILKA JÁNOS: Szerves rendszer, szervezetlen rendszer, NyK. LXXI (1969), 155–162. l.